

I. В. МІМА. ОКРЕМІ АСПЕКТИ КЛАСИФІКАЦІЇ РЕЛІГІЙНИХ ВІДНОСИН

Досліджується процес формування різних напрямів об'єктивного наукового аналізу проблем теорії держави і права, переосмислено та розкрито теоретичні аспекти релігійних відносин, як результат реалізації релігійних норм, сформульовані критерії авторської класифікації релігійних відносин, у відповідності до загальнотеоретичних положень. Проведене дослідження пов'язано з закономірним процесом безперервного розвитку та удосконалення теорії держави і права, як юридичної науки.

Ключові слова: релігійні норми, релігійні відносини, релігійні права та обов'язки, релігійні інтереси, релігійні факти.

Исследуется процесс формирования разнообразных направлений объективного научного анализа проблем теории государства и права, переосмыслено и раскрыто теоретические аспекты религиозных отношений, как результат реализации религиозных норм, сформулированы критерии авторской классификации религиозных отношений, в соответствии с общетеоретическими положениями. Данное исследование связано с закономерным процессом непрерывного развития и усовершенствования теории государства и права, как юридической науки.

Ключевые слова: религиозные нормы, религиозные отношения, религиозные права и обязанности, религиозные интересы, религиозные факты.

The process of forming of various directions of objective scientific analysis of problems of theory of the state and right is explored in the article, it is revised and the theoretical aspects of religious relations are exposed, as a result of realization of religious norms, the criteria of author classification of religious relations are formulated, in accordance with general theoretic positions. This research is related to the appropriate process of continuous development and improvement of theory of the state and right, as legal science.

Key words: religious norms, religious relations, religious rights and duties, religious interests, religious facts.

Теорія правових відносин є не тільки однією з найбільш важливих, але й однією з найскладніших та спірних. Значну увагу їй приділяли як вітчизняні, так і зарубіжні вчені: С. Алексєєв, С. Братусь, Н. Варламова, Ю. Гревцов, З. Іванова, О. Курсова, М. Матузов, А. Поляков, Ю. Ткаченко, Р. Халфіна, Ц. Ямпольська та інші¹. Здебільшого вченими досліджувались окремі питання структури правових відносин (С. Зінченко, А. Власова)², їх зміст, фактичний склад (Л. Воеводін, В. Ісаков, О. Красавчиков³), залишаючи поза увагою релігійно-нормативний аспект проблеми. Такий погляд на природу суспільних відносин та їх значення у механізмі дії права визначається типом праворозуміння, у межах якого відбувається розвиток дослідницького процесу. Дослідження релігійних відносин як загальнотеоретичної правової категорії та їх класифікації має важливе значення для з'ясування закономірностей розвитку суспільства, взаємовідносин різних релігійних та державних інститутів; удосконалення регулювання державно-церковних відносин та міжконфесійних конфліктів.

Поняття суспільних відносин пов'язано із загально філософською категорією відносин. Тому, на думку В. Протасова, відносини розуміють як «взаємоположені обособлених предметів, явлених, можливе в силу их общей природы и основывающееся на их свойствах»⁴. При цьому, необхідно мати на увазі специфіку

© МІМА Ірина Володимирівна – кандидат юридичних наук, викладач Криворізького навчального центру Одеської національної юридичної академії

соціальних відносин, суб'єкти яких мають загальну природу не як фізичні чи біологічні істоти, а як діячі, що здійснюють свідомі та ціннісні з позицій усього суспільства дієві акти. Це означає, що суспільні відносини можуть бути найрізноманітніми, відповідно до різноманітних індивідуальних соціальних властивостей суб'єктів та об'єктів суспільних відносин. Під суспільними відносинами здебільшого розуміють безпосередню, реальну взаємодію у соціальному середовищі конкретних суб'єктів, яка виражається через зовнішні акти їх поведінки⁵. У суспільних відносинах соціальні норми конкретизуються та індивідуалізуються; об'єктивуються у вчинках людей. А. Поляков розглядає суспільні відносини як форму поведінки членів суспільства, які співвідносяться за своїм змістом та виражаються у різних формах взаємозалежності, взаємозв'язків та взаємодії (комунікації)⁶. Суспільні відносини складаються між людьми, які об'єднані конкретними інтересами, потребами або взаємними симпатіями, або певним видом діяльності.

Суспільне життя весь час ускладнювалось, зростала сила традицій та звичаїв, залежність особи від суспільства. Вже первісні вірування формують чисельні приписи та заборони, які сприймаються віруючими. В зв'язку з цим Д. Угринович відмічає, що такі приписи встановлюють, як повинен вести себе віруючий по відношенню до надприродного, аби вплив останнього на його життя був благосним, та відносить їх до релігійного культу⁷. Ю. Левада відмічає існування особливих ідеологічних суспільних відносин, які складаються та закріплюються в культових діях⁸. О. Сухов зазначає, що релігійні відносини встановлюються між людьми в релігійних спільнотах. А. Дроздов не дає визначення релігійним відносинам, а лише вказує на їх специфіку, яку знаходить в їх об'єкті у вигляді надприродної сили та в теоретичній основі – системі догм, ілюзорно відображаючого світу, що засновується на почуттях та вірі⁹.

В історії існували епохи, коли релігійні норми носили правовий характер, регулювали деякі політичні, державні, цивільні, цивільно-процесуальні, шлюбно-сімейні та інші відносини. У деяких сучасних ісламських країнах Коран та Сунна – основа релігійних, правових, моральних норм, які регулюють усі сторони життя мусульманина. На різних етапах розвитку суспільства та держави, в різних правових системах, ступінь і характер взаємодії права і релігії був різним, відповідно і релігійні системи цих країн мають особливості, тому витоки релігії необхідно шукати у реальних суспільних відносинах людей, у повсякденному житті, а отже, і соціальне спрямування релігійних норм визначатиметься змістом таких суспільних відносин, які спричинили зародження релігійних уявлень і знайшли врегулювання саме релігійними нормами.

Релігійні відносини не є статичними формами соціальної взаємодії; вони завжди взаємопов'язані з іншими відносинами із системами суспільних відносин. Щоб виділити власне релігійні відносини із системи суспільних відносин варто встановити з приводу чого вони сформувалися. Кожний вид суспільних відносин формується і реалізується між соціальними суб'єктами, з приводу того чи іншого матеріального та духовного об'єкта. Наприклад, якщо відносини виникають з приводу засобів виробництва – це економічні відносини, державної влади – політичні відносини, юридичних норм – правові відносини тощо. Релігійні відносини формуються з приводу реалізації релігійних потреб та інтересів, власне релігійної взаємодії, що виникає між різними релігійними спільнотами (релігійними групами, громадами, організаціями) та особами (віруючими). Через релігійні відносини можна визначити дійсне становище віруючих і їх об'єднань у

суспільстві.

Релігійні відносини складаються у результаті взаємодії трьох передумов: релігійних норм, релігійної правосуб'єктності та релігійних фактів. Релігійні норми разом з релігійною правосуб'єктністю утворюють загальну базу, на якій за допомогою релігійних фактів відбувається рух конкретних (абсолютних чи відносних) релігійних відносин, їх виникнення, зміна чи припинення¹⁰.

Наявність релігійних інтересів як об'єктів релігійних відносин або релігійних фактів можна віднести до релігійних підстав щодо виникнення релігійних відносин та певних релігійно-нормативних наслідків.

Релігійні норми встановлюють вимоги до поведінки віруючих в суспільстві, здійснюють регулятивний вплив на їх взаємні відносини і поведінку з мирянами, за допомогою властивих їм специфічних методів, виявляючи, тим самим, імперативний характер¹¹. При цьому треба враховувати, що з точки зору механізму дії, релігійні норми – міцний регулятор поведінки, тому й є необхідним та важливим інструментом підтримки та збереження порядку в суспільстві. Визначаючи поведінку віруючих та діяльність релігійних організацій, релігійні норми, з одного боку, регулюють суспільні відносини, а з іншого – конфесійні організації активно впливають на формування релігійних уявлень, норм та поведінку людей, їх стосунки.

Саме воля уповноважених релігійних суб'єктів, що виражається у відповідних релігійних нормах, пов'язує з конкретними життєвими обставинами ті чи інші релігійні наслідки. Відсутність відповідного нормативного закріплення виключає можливість будь-яких релігійних наслідків залежно від релігійних дій чи подій.

Виникнення релігійних відносин пов'язано з релігійними нормами, які встановлюють типові ознаки таких суспільних відносин. Релігійні норми містяться у релігійно-нормативних актах, якими визначається коло регульованих релігійних відносин. Релігійні норми можуть бути підставою для виникнення суспільних та правових відносин. Це залежить від того який статус мають релігійні норми у системі джерел права певної країни: джерела права чи виток права. Якщо джерело права, то релігійні норми, санкціоновані державою та визнані як загальнообов'язкові до дотримання, визначають та встановлюють суспільні відносини, що підлягають врегулюванню саме релігійними нормами та захищені державним примусом (наприклад, країни релігійно-традиційної правової системи). Такі релігійні відносини набувають характерних ознак правових відносин. Якщо релігійні норми, розглядаються як виток права, що використовуються для визначення напрямів розвитку та змісту права, правовідносин, то такі релігійні норми встановлюють коло регульованих суспільних відносин. Зазначені суспільні відносини, виникають під час добровільного дотримання релігійних приписів, які забезпечені громадським захистом, а не державним примусом; не є загальнообов'язковими (факультативні), мають локальний характер (внутрішньоцерковний).

Релігійні відносини, маючи певні родові ознаки у той же час поділяються на види. Наведемо наступні критерії класифікації релігійних відносин:

1. За характером зв'язку між суб'єктами релігійних відносин – загальні та конкретні. У сфері суспільних відносин зустрічаються такі зв'язки, які поєднують визначену кількість осіб і зв'язки, що пов'язують людей суспільства у ціле. Залежно від цього і поведінка людей може мати суворо визначене особисте спрямування та може спрямовуватись на усіх взагалі і ні на когось зокрема¹². Там, де

суспільні зв'язки поєднують усіх взагалі, де вони передбачають суспільне ціле, там можна говорити про суспільні загальні відносини; там, де вони пов'язують тільки окремих осіб – існують окремі суспільні відносини.

Загальні релігійні відносини виникають на підставі релігійних норм, які передбачають для усіх однакові релігійні права та обов'язки; є необхідним елементом механізму дії релігійних норм, важливим зв'язувальним ланцюгом між релігійними нормами та конкретними суб'єктивними релігійними правами та обов'язками учасників релігійних суспільних відносин. слід підкреслити, що специфікою загальних релігійних відносин є те, що вони виникають на підставі загальних релігійних норм і мають загальний характер, поширюються на усіх суб'єктів релігійних відносин; є довготривалими відносинами, що визначається дією релігійних норм та наявністю відповідних суб'єктів (віруючих тощо); є базовими відносинами у механізмі дії релігійних норм та підставою для виникнення і функціонування конкретних релігійних відносин.

О. Тихоміров та Л. Шестопалова зазначають, що конкретними релігійні відносини є тоді, коли в них беруть участь не усі суб'єкти, а лише ті, стосовно яких мають місце визначені релігійно-нормативні факти, що конкретизують склад таких відносин¹³. Такий вид релігійних відносин у свою чергу поділяється на конкретно-абсолютні (релігійними нормами чітко визначається одна сторона релігійних відносин – уповноважена: повноваження намісника монастирю відносно ченців) та конкретно-відносні (релігійними нормами визначаються обидві сторони релігійних відносин і уповноважені, і зобов'язані: відносини між Архієрейським та Помісним Соборами)¹⁴.

2. За суб'єктивним складом – прості та складні; двосторонні (відносини Священного Синоду та Архієрейського Собору) та багатосторонні (міжконфесійні)¹⁵. Простими вони є тоді, коли одному суб'єктивному релігійному праву однієї сторони відповідає один релігійний обов'язок іншої (наприклад, «батьки мають охрестити дитину... відповідно до законного звичаю» Канон 686-1). Складні релігійні відносини – у кожній із сторін є і суб'єктивні релігійні права і суб'єктивні релігійні обов'язки (наприклад, релігійні відносини, що складають між приходськими зборами та ревізійною комісією)¹⁶.

3. За галузевою ознакою – публічні та приватні (наприклад, участь церкви на міжконфесійному рівні та вирішення питань із заснування та реорганізації канонічних підрозділів Руської Православної Церкви; прийняття та виключення з членів Приходського зібрання); канонічні (наприклад, проведення хрещення за канонічними нормами) та церковні (наприклад, відносини між церквою та державою); шлюбно-сімейні (наприклад, відносини з укладання та розірвання шлюбу) та адміністративні (наприклад, відносини з управління церковними справами та структурними підрозділами) тощо¹⁷.

Релігійні відносини охоплюють сферу церковного устрою (у тому числі церковний суд і процес, церковне покарання) та зовнішні відносини з іншими країнами та релігійними організаціями. Церковний устрій – це визначення структури та складу церкви, загальні основи її діяльності. Ця категорія релігійних відносин у свою чергу поділяється на: внутрішньоорганізаційні відносини, що відображають порядок формування суб'єктного складу церкви (статус члена церкви і релігійно-нормативні факти, що утворюють, змінюють та припиняють цей статус); ієрархічні відносини (охоплюють тих суб'єктів, які уповноважені виконувати керівні функції у церкві – митрополит, єпископ, вікарій тощо); відносини у сфері

адміністративно-територіального устрою церкви (характеризуються принципом розподілу та управління церковною діяльністю, організацією віруючих на певній території, взаємодією між центральними, регіональними та місцевими церковними органами)¹⁸.

Релігійні відносини складаються у сфері церковного управління – це відносини з приводу здійснення церковної влади: влади освячувальної, влади вчительської та влади управительської. Сфера церковного управління – здійснення усіх рівнів влади. До сфери церковного управління відносять, зокрема, шлюбно-сімейні відносини, церковні покарання, суд, процес, управління церковним майном, нагляд та контроль у церкві¹⁹.

Зовнішні відносини церкви поділяють на відносини з державою та організаціями інших віросповідань. Вони мають не тільки корпоративний характер, але й публічний, бо знаходяться у сфері інтересів усього суспільства.

4. За функціями – регулятивні та охоронні²⁰. Вони виникають на підставі регулятивних чи охоронних релігійних норм. Регулятивні релігійні відносини виникають при реалізації прав та обов'язків, що визначені встановленими релігійними нормами (наприклад, умови та порядок укладання шлюбу, хрещення тощо). Охоронні – виникають в результаті порушення приписів релігійних норм, з чим пов'язане застосування релігійних санкцій, з метою захисту релігійного порядку (наприклад, відлучення від причастя чи церкви, публічне каяття, позбавлення сану тощо).

5. За часом дії – тимчасові (наприклад, відправлення одного з релігійних культів), тривалі (наприклад, релігійні відносини, що виникають із статусу ченця) та одноразові (наприклад, хрещення, вінчання)²¹.

6. За характером здійснення суб'єктами релігійних норм своїх релігійних дій: процесуальні (виникають, як конкретні дії, у разі порушення приписів релігійних норм однією із сторін релігійних відносин: під час відправлення релігійного судочинства; процедура виборів на Помісний Собор делегатів від кліру, ченців та мирян) та матеріальні (виникають як результат дотримання змісту релігійних норм суб'єктами релігійних відносин: особа, що не здатна усвідомлювати свої дії, не несе відповідальності за свої вчинки і прирівнюється до дитини (Канон 99)²²).

7. За методом регулювання: імперативні (централізовані, керівні), засновані на владних взаємовідносинах суб'єктів, передбачають юридичну нерівність суб'єктів (наприклад, єпископ та вікарний архієрей²³) та диспозитивні (локальні, автономні), передбачається юридична рівність суб'єктів та свобода вибору (наприклад, священник та віруючі, прихожани, внутрішньоцерковні відносини та релігійні відносини між духовництвом тощо²⁴).

8. За характером релігійної поведінки зобов'язаної сторони: 1) активні (суб'єкти релігійних відносин, відповідно до приписів релігійних норм, зобов'язані вчиняти конкретні релігійні дії: клірики зобов'язані вірно та невинно виконувати пастирське служіння; священники та дякони – щоденно вчиняти літургію, молитву, звертатись до покаяння тощо (Канон 276)); 2) пасивні (суб'єкти релігійних відносин, дотримуючись приписів релігійних норм, зобов'язані утримуватись від вчинення конкретно визначених релігійних дій: віруючі зобов'язані утримуватись від вживання їжі під час посту, клірики мають дотримуватись статусу не одружених тощо (Канон 277)²⁵).

Таким чином, детальний аналіз та характеристика умов виникнення релігійних відносин надали можливість здійснити чітку класифікацію за такими критеріями:

за характером зв'язку між суб'єктами релігійних відносин; суб'єктним складом; галузевою ознакою; функціями; часом дії; методом регулювання; характером релігійної поведінки та здійснення суб'єктами релігійних норм своїх релігійних дій. Крім того, дослідження релігійних відносин як теоретико-правової категорії надає змогу поглибити зміст теорії суспільних відносин, сприяє вирішенню актуальних проблем державотворення та правотворення.

1. *Алексеев С.С., Архипов С.И., Корельский В.М.* Теория государства и права : учебник [для юрид. вузов и фак.]. – М.: Инфра•М-Норма, 1997. – 570 с.; *Братусь С.Н.* Субъекты гражданского права. – М.: Юрид. лит., 1950. – 120 с.; *Варламова Н.В.* Аксиологический аспект правоотношений // Проблемы ценностного подхода в праве: традиции и обновления: [сб. статей / ред. Косарев А. И. и др.]. – М.: Ин-т государства и права РАН, 1996. – С. 10–16; *Гревцов Ю.И.* Правовые отношения и осуществление права. – Ленинград: Знание, 1987. – 201 с.; *Иванова З.Д.* Юридические факты и возникновение субъективных прав граждан // Советское государство и право. – 1980. – № 2. – С. 13–17; *Курсова О.А.* Фикции в праве: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.01 «Теория и история государства и права; история политических и правовых учений». – Нижний Новгород, 2001. – 21 с.; *Методологические вопросы теории правоотношений: сб. науч. трудов / науч. ред. Н.И. Матузов.* – М.: Юрид. лит., 1980. – 324 с.; *Поляков А.В.* Общая теория права: проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода : курс лекций. – СПб.: Изд. дом С.-Петербургского ин-та, 2004. – 864 с.; *Ткаченко Ю.Г.* Методологические вопросы теории правоотношений. – М.: Юрид. лит., 1960. – 236 с.; *Халфина Р.О.* Общее учение о правоотношении. – М.: Юрид. лит., 1974. – 291 с.; Ямпольская Ц. А. О правовой норме и правовом отношении // Советское государство и право. – 1951. – № 9. – С. 34–39. **2.** *Зинченко С.О.* Правоотношения и динамика его элементов // Северо-Кавказский юридический вестник. – 1998. – № 1. – С. 21–27; *Власова А.В.* Структура объективного гражданского права. – Ярославль: Титул, 1998. – 314 с. **3.** *Воеводин Л.Д.* Юридический статус личности в России: учеб. пособие. – М.: Юристъ, 1997. – 157 с.; *Исаков В.Б.* Фактические составы как основания возникновения правоотношений // Правоведение. – 1972. – № 4. – С. 11–15; *Красавицков О.А.* Социальное содержание правоспособности граждан // Правоведение. – 1960. – № 1. – С. 27–31. **4.** *Протасов В.Н.* Что и как регулирует право. – М.: Юристъ, 1995. – С. 27. **5.** *Гревцов Ю.И.* Очерки теории и социологии права. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 1996. – С. 147–148. **6.** *Поляков А.В.* Общая теория права : проблемы интерпретации в контексте коммуникативного подхода: курс лекций. – СПб.: Изд. дом С.-Петербургского ин-та, 2004. – С. 752. **7.** *Угринович Д.М.* Религия как социальное явление // Наука и религия. – 1982. – № 8. – С. 21. **8.** *Угринович Д.М.* Социальные функции и социальная роль религии // Философия науки. – 1980. – № 3. – С. 47. **9.** *Сухов А.Д.* Религия как общественный феномен. – М.: Мысль, 1980. – С. 73. **10.** *Алексеев С.С.* Проблемы теории права : курс лекций : в 2 т. – Свердловськ: Наука. – Т. 1: Основные вопросы общей теории социалистического права. – 1972. – С. 343. **11.** *Ведерников Ю.А., Грекул В.С.* Теория держави та права. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 111. **12.** *Алексеев Н.Н.* Русский народ и государство. – М.: Наука, 1998. – С. 200. **13.** *Засальна теорія держави і права : навч. посібник / [Колодій А. М., Лисенков С. Л., Тихомиров О. Д. та ін.] ; за ред. В. В. Копейчикова.* – К.: Юрінком, 1997. – С. 191. **14.** *Теорія держави і права : навч. посіб. / [упоряд. Л. М. Шестопалова].* – К.: Прецедент. – 2004. – С. 187. **15.** *Сурдлов О.В.* Теорія держави і права: навч. посібник. – Одеса: Астропринт, 1998. – С. 191. **16.** *Теория государства и права: учебник для вузов / [Миронов О. О., Мухаев Р. Т., Русинов Р. К. и др.].* – М.: Юнити, 2005. – С. 338. **17.** *Сухонос В.В.* Теория держави та права : навч. посібник [для студ. вищ. навч. закл.]. – Суми: Університетська книга, 2005. – С. 341. **18.** *Суворов Н.С., Томсинов В.А.* Учебник церковного права. – М.: Изд-во Зерцало, 2004. – С. 216-225. **19.** *Варьяс М.Ю.* Церковное право как корпоративная правовая система: опыт теоретико-правового исследования // Церковное право. –

1995. – 4 декабря. – № 6. – С. 84. **20.** *Теория государства и права.* Академический курс / [Баскин Ю. Я., Гревцов Ю. И., Ромашов Р. А. и др.]. – С.-Петербург: Юрид. центр Пресс, 2005. – С. 440. **21.** *Теория держави і права: Навч. посібник* / Р. А. Ромашов, Н. М. Пархоменко, С. М. Легуша, Г. Н. Муртазаєва. – К.: КНТ, 2007. – С. 103-104. **22.** *Варьяс М.Ю.* Краткий курс церковного права: Учеб. пособ. – М.: МЗ-пресс, 2001. – С. 34. **23.** *Рабинович П.М.* Основы общей теории права и государства : учеб. пособие. – [7-е изд., с изм.]. – Х.: Консум, 2005. – С. 187. **24.** *Цыпин В. А.* Церковное право: Учеб. пособие. – М.: Изд-во МФТИ, 1994. – С. 147. **25.** *Джероза Л.* Церковне право; пер. з італ. Н. Щиглевська. – Львів: Монастир Монахів Студитського Уставу. Видавничий відділ «Свічадо», 2001. – С. 121; *Иоан Павел II.* Кодекс Канонического права, обнародованный властью Папы Иоанна Павла II; пер. с лат. А. Н. Коваль. – М.: Индрик, 1999. – С. 56.